

УДК 94:323.281]:316.647.6 (477)]:351.746.1(47+57)"196/198"

Єзерська Ірина Володимирівна
наукова співробітниця,
Національний музей-меморіал
жертв окупаційних режимів
“Тюрма на Лонцького”
(Львів, Україна)
irynay1605@gmail.com

Iryna V. Yezerska
research fellow,
The National Museum-Memorial
“Prison at Lontskoho street”
(Lviv, Ukraine)

**ВИКОРИСТАННЯ РАДЯНСЬКИМИ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ
БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧОГО ФАКТОРА У БОРОТБІ З ІНАКОДУМСТВОМ (НА ОСНОВІ ІНТЕРВ'Ю
ЧЛЕНІВ РОДИН УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ)**

**THE MISUSE OF THE PARENTAL-CHILD FACTOR BY THE SOVIET STATE SECURITY INSTITUTIONS
IN THE FIGHT AGAINST NONCONFORMITY (BASED ON THE INTERVIEWS WITH THE MEMBERS OF
UKRAINIAN DISSIDENTS' FAMILIES)**

Анотація

У публікації автор робить спробу проаналізувати складне протистояння українських дисидентів з партійно-радянською системою в 1960–1980-х рр. У боротьбі з інакодумцями карально-репресивні органи застосовували цілий арсенал методів і засобів впливу, серед яких особливо цинічним було використання почуттєвої сфери життя людини, коли, бажаючи вплинути на опонента, під загрозу ставили благополуччя, безпеку, здоров'я чи навіть життя близьких цього опонента. На основі усних свідчень респондентів розкрито найпоширеніші й типові інструменти тиску КДБ на їх родини, насамперед дітей (перешкоди у здобутті освіти, кар'єрному зростанні, вплив пропаганди на формування думки в їхньому оточенні, його залякування). Підкреслено також стійкість у протистоянні цих родин репресіям.

Ключові слова: українські дисиденти.

Summary

In this article the author deals with the complicated confrontation of Ukrainian dissidents with the Communist–Soviet system in the 1960–1980s. Punitive and repressive organs used the arsenal of methods and means against the dissents. The most cynical methods were to threaten the sensual sphere of human life. In order to affect the opponents, they jeopardized the well-being, safety, health or even life of the dissidents' beloved ones. Based on the respondents' oral testimonies, the most common and typical tool of the KGB pressure on the families, primarily children, is revealed (educational and career development barriers, use of propaganda and fear to form an opinion in the surroundings). The families' steadfastness to the repressions is also emphasized.

Key words: Ukrainian dissidents.

Дисидентський рух у СРСР, що виник на хвилі хрущовської десталінізації, означеної в літературі як “відлига”, був серйозним викликом для партійно-радянської системи. Багато представників молодшої інтелігенції, незадоволеної половинчастістю лібералізації суспільно-політичного життя та швидким згортанням “відлиги”, стали виразниками ідеї більшої свободи у творчості, громадському житті, науковій, культурній, релігійній, економічній сферах, питанні національного самовизначення. Виховані в радянських умовах, ці люди намагалися змінити радянську дійсність у кращий бік, апелюючи до законів та Конституції СРСР. Явище дисидентства як таке руйнувало уявлення про витворену пропагандою ідеальну картину радянського світу. В системі, вибудованій на тотальній пропаганді, існувала неподоланна прірва між декларованими принципами та реальністю. На сторожі всіх ділянок життя, зокрема ідеологічної, стояли пильні карально-репресивні органи. Таким чином компартійно-радянська система сама створювала собі опонентів, або, за визначенням історика Г. Касьянова, незгодних¹.

Намагання подолати тоталітарне минуле та його наслідки нині надають особливої актуальності цьому дослідженню. Декомунізація та необхідність вироблення ментальної стійкості вимагають від нас знання методів фізичного, морального чи психологічного тиску, які використовувалися радянською системою у боротьбі з інакодумцями. Це є необхідною запорукою осмислення небезпеки та запобігання можливих порушень фундаментальних прав людини державним механізмом.

Радянська держава, de facto позбавлена будь-яких ознак демократичності, пильно й жорстко контролювала найменші прояви інакодумства. Хронологічно це дослідження охоплює пізній радянський період, якому притаманне певне пом'якшення роботи карально-репресивної системи. Держава відмовилася від відвертого фізичного тиску на своїх непокірних громадян, однак ті способи тиску морального та психологічного, які продовжили застосовувати органи держбезпеки, – не менш

1 Касьянов Г. В. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. – Київ: Либідь, 1995. – 224 с.

жорсткі, а іноді навіть нещадніші щодо осіб, до яких їх застосовували.

Для боротьби з дисидентством радянські органи мали великий набір методів та інструментів. Одним із особливо цінних із морально-етичної точки зору, однак закономірних у роботі спецслужб методів було використання почуттєвої сфери життя людини, коли, бажаючи вплинути на опонента, під загрозу ставили благополуччя, безпеку, здоров'я чи навіть життя його близьких.

В основу дослідження лягли спогади Андрія Григоренка, наймолодшого сина генерала, правозахисника Петра Григоренка; Звенислави Мамчур-Калинець, доньки поетів Ігоря та Ірини Калинців; Оксани Гель та Роксолани Лемик, доньок активних видавців та розповсюджувачів самвидаву Івана Геля та Ярослава Лемика; Ірини Волицької, доньки від першого шлюбу Атени Пашко – третьої дружини опозиційного журналіста, правозахисника та інтелектуала В'ячеслава Чорновола; Ольги Олесюк (Боечко), доньки релігійного дисидента, пастора Церкви християн віри євангельської Василя Боечка; Миколи Гориня, молодшого брата політ'язнів – психолога Михайла та мистецтвознавця Богдана Горинів. Життєвий досвід цих осіб, здобутий у дитячі та юнацькі роки, заперечує відомий сталінський парафраз старозавітної тези, що побутовував у РСРП ще з 1930-х рр. про те, що діти не несуть відповідальності за вчинки батьків.

Це дослідження має за мету простежити, як радянські репресивні органи, використовуючи надчутливу емоційну сферу родинних зв'язків, чинили тиск на інакодумців (людей, які наважувалися думати й діяти всупереч офіційній лінії партії) з метою їхньої дискредитації, моральної дезорієнтації, схилення до співпраці, психологічного ламання та знешкодження, та наскільки ці методи були дієвими.

Респонденти, батьки яких обрали шлях протистояння радянській дійсності, згадують, що з раннього віку їх виховання відрізнялося від виховання типової радянської дитини. Вдома їм не боялися розповідати про замовчувані факти з історії та культури, забуті імена історичних осіб, національні символи, небезпечні в той час інтерпретації певних подій та явищ. У сім'ях інакодумців дотримувалися та дбали про збереження родинних, релігійних та культурних традицій, а також плекали чітку національну ідентичність своїх дітей.

О. Гель, З. Калинець, Т. Чорновіл, В. Мороз-молодший, Т. Осадчий, О. Горинь разом із своїми батьками брали активну участь у різдвяних вертепах, які організовували від сер. 1960-х і до арештів 1972 р. щорічно перед Новим роком. У домі другої дружини В'ячеслава Чорновола, Олени Антонів, відбувалися репетиції колядувань, у великодній період збиралися дорослі й діти для святкування та ведення гаївок. Також для відправлення служб її помешкання відвідував підпільний греко-католицький священик.

Дисиденти були людьми з чіткими моральними принципами, а весь рух вибудовувався на взаємодовірі. Будь-яке лицемірство як форма комунікації із суспільством відкидалося. Свої життєві алгоритми дисиденти намагалися прищепити і власним дітям. Респонденти згадують, що їхні батьки, розповідаючи про речі, трактування яких відрізнялося від офіційної радянської версії, найчастіше не акцентували на їх крамольності й спеціально не забороняли говорити про них поза домом. Однак, виростаючи в атмосфері інакодумства в сім'ї та агресивної пропаганди в усіх інших ділянках життя, маючи практичний досвід переслідувань їхніх родин та родин батьківських однодумців, діти дисидентів усвідомлювали всі можливі наслідки. Звідси чітке розуміння, про що не слід було говорити публічно.

Домашнє виховання, вибудоване на національних засадах, йшло в розріз із офіційним, вибудованим на радянських догмах. Зокрема, Р. Лемик у 4-му класі на два запитання, яке місто є столицею її Батьківщини та яке місто є столицею України, двічі відповіла Київ. За свою відповідь дівчинка отримала трійку, що для відмінниці було тяжким ударом, сповненим нерозуміння такої несправедливості. Адже від батьків вона засвоїла, що її Батьківщина – Україна, столиця якої місто Київ².

Попри все діти залишалися дітьми та пояснювали собі дійсність за своїми дитячими уявленнями. Здебільшого їх цікавила не так ідеологічна складова, як можливість занурення у світ дорослих та здобуття нового досвіду (перше куштування кави, участь у вертепі). Багато речей сприймалося у формі гри (конспіративність, нові знання, оригінальність своєї родини та близького оточення).

Наймолодший син Петра та Зінаїди Григоренків, Андрій, дитинство та юність якого минули в Москві, сприймав українську мову як особливу секретну мову спілкування між ним і батьком. Це цікаво з огляду на те, що українська була першою мовою, якою хлопчик навчився читати ще в дошкільному віці. Перші дві книжечки з українськими казками йому подарувала матір, людина російської культури. Генерал П. Григоренко своєму наймолодшому сину ненав'язливо, але послідовно прищеплював українську ідентичність. Із ним він розмовляв українською, знайомив із українською культурою, возив на екскурсії в Україну. Зокрема, під час однієї з батькових відпусток першокласник А. Григоренко вперше побував у Львові на могилі І. Франка на Личаківському цвинтарі³. Метою такого візиту було вшанування великого літературного таланту, а не експлуатованого радянською пропагандою революційного образу поета. Адже від батька А. Григоренко успадкував ще й любов до поезії.

За словами респондентів, перше зіткнення із системою в них відбулося ще у шкільному віці. Вже тоді вони відчували свою інакшість та особливе ставлення з боку педагогів і однокласників, а головне – увагу такого могутнього й страшного для радянських людей органу, як КДБ.

Школа для багатьох дітей інакодумців ставала першим досвідом соціалізації. Для системи школа, вчительський та учнівський колективи були засобами тиску на дітей із родин, що не вписувалися в типову радянську картину. Задля справедливості варто зауважити, що не завжди цькування у школі за інакшість були санкціоновані спецорганами, дуже

2 Запис спогадів Роксолани Ярославівни Лемик 1974 р. н. (м. Львів, 21.12.2016) // Особистий архів авторки.

3 Запис спогадів Андрія Петровича Григоренка 1945 р. н. (м. Львів, 26.10.2017) // Особистий архів авторки.

часто ініціативу виявляли дирекція та педагогічний колектив, від яких значною мірою залежала загальна атмосфера в школі й особливий мікроклімат у середовищі учнів. Причиною такої позиції вчителів були не лише страх за свою кар'єру чи бажання прислужитися системі, а й щира ідейна радянська свідомість.

Ініціатором булінгу проти О. Олесюк (Боечко) у львівській школі № 21 була класна керівниця, ідейна комуністка. Вона влаштовувала дівчині часті допити про родину, інтереси, спосіб проведення часу, погрожувала їй відсутністю перспектив на майбутнє, публічно принижувала, а найгірше – нацьковувала проти неї однокласників: “Класна керівниця кликала мене і розпитувала, чи є в нас радіоточка, телевізор, куди я ходжу з батьками, чим займаюся. Спочатку я щиро про все розповідала, бо не все ще розуміла. Згодом вона почала мені говорити, що в мене немає майбутнього: я не вийду заміж, не вивчуся, буду доживати віку в певних закритих закладах. Вона приходила до нас додому <...>

Мені влаштовували різні акції протесту. Дівчата в середніх класах бувають жорстокі. В один із днів я приходила до школи, а вони усі зі мною не розмовляють. Це було за напучуванням вчительки. Вона їм розповідала, що мій батько має справу із закордонними службами, займається валютними махінаціями. І про релігійну діяльність говорили, але обертали на політичний бік”⁴.

Класна керівниця всіляко виділяла та виокремлювала Ольгу в колективі, а також часто відверто ігнорувала та підкреслювала її зайвість. Ще один педагог – вчитель історії, вигадував для дівчини та її подруги – онучки підпільного греко-католицького священика, образливі прізвиська, які швидко підхоплювали однокласники. Сам він чинив на неї психологічний тиск, принижував, а дії вчителя дівчина сприймала як знущання. Те, що з нею відбувалося у школі, тепер уже доросла О. Олесюк (Боечко) називає “культурним терором”.

Коли Ольга закінчувала 8-й клас, її батько був уже ув'язненим. Школа, аби уникнути зайвих клопотів і посиленої уваги відповідних органів, намагалася швидше позбутися доньки політичного в'язня. Комунікабельна й товариська дівчина важко сприймала те, якими рисами її наділили в шкільній характеристиці: “замкнутість, відлюдкуватість, скритність”⁵.

Пильну увагу до себе пам'ятає і О. Гель: “Звичайно, було до мене особливе ставлення, і мені час від часу про це нагадували. Нагадували тим, що, наприклад, могли мені занижувати несправедливо оцінки. Можливо, таке буває у будь-якій школі, але тоді я сприймала це як особливе ставлення. По-друге, я ж їздила до тата на побачення. Відлучалася на тиждень, а то й 10 днів. То класна керівниця та інші вчителі страшенно шантажували і піддавали пресингу мою маму, що не треба це робити, не треба брати дитину на побачення. А потім і мені забороняли розповідати, де була і що я там бачила. Проводили зі мною профілактичні розмови”⁶. Загалом матері Оксани не раз погрожували позбавленням батьківських прав за те, що їздить із донькою в Мордовію на побачення з батьком і не виховує її в радянському дусі. Про заниження оцінок говорить і О. Олесюк (Боечко), якій завжди ставили одну або дві четвірки, щоб вона не була відмінницею.

У 8-му класі О. Гель не прийняли до комсомолу разом із усіма: “У 8-му класі всіх автоматично приймали. І тільки мене одну не прийняли. Я тим сильно не переймалася, бо й не хотіла. А потім вже, мабуть, в класі 10-му мене почали агітувати вступати. Мабуть, для статистики, або так було задумано: що я свідомо з власної ініціативи хочу бути комсомолкою. Але я відмовилася”⁷.

Найбільше зі школою пощастило Д. Калинець, яка після арешту батьків знайшла розуміння та співчуття у навчальному закладі. Вчителі не боялися морально підтримувати дівчинку, що залишилася без батьківської опіки, та навіть передавали їм вітання. Згодом до цієї львівської школи № 28 перейшов із попередньої, де зазнавав цькування, і Т. Чорновіл⁸.

Якщо шкільна освіта була обов'язковою для всіх, то подальше здобуття освіти та вибудовування успішної кар'єри ставали справжнім випробуванням для дітей інакодумців. У руках спецслужб з'являвся зручний інструмент для маніпуляцій проти родин політичних дисидентів. Особливо якщо люди прагнули пов'язати своє майбутнє з гуманітарною сферою діяльності, яка в радянській системі була надто ідеологізованою. Тому для дітей з ідейно та політично неблагонадійних сімей шлях туди здебільшого був закритий.

Батьки О. Гель, передбачаючи майбутні труднощі для своєї доньки у здобутті вищої освіти, заздалегідь подбали про її майбутнє. Її матір, М. Гель, походила з родини, в якій були учасники українського визвольного руху 1940–1950-х рр., тому свого часу попри численні спроби теж не змогла вступити до Львівського університету і змушена була працювати на панчішній фабриці. Батько – І. Гель, син політв'язня – через родинні зв'язки теж не зміг здобути юридичну освіту. Згодом, вже за власну антирадянську позицію, був арештований та відрахований із п'ятого курсу історичного факультету Львівського університету. Подружжя Гелів дбало про освіту своєї доньки, заохочуючи її до читання, вивчення іноземних мов. Справжнім таланом О. Гель вважає те, що її прийняли до елітарної тоді львівської школи № 4 з поглибленим вивченням іноземних мов. Специфікою цієї школи було те, що після її закінчення випускники отримували сертифікат технічного перекладача. Попри численні перешкоди, Оксана отримала цей сертифікат і він допоміг їй у працевлаштуванні, оскільки подальші п'ять спроб продовжити навчання на надмірно ідеологізованих гуманітарних факультетах не вдалися. Факультет іноземних мов чи українська філологія Львівського університету стали для дівчини недоступними. Коли вона не пройшла навіть невеликого конкурсу на філософський факультет Ленінградського університету, то на деякий час взагалі відмовилася від таких спроб. Продовжити навчання змогла вже в часи т. зв. горбачовської “перебудови” на російській філології у педагогічному інституті провінційного Дрогобича Львівської області⁹.

4 Запис спогадів Ольги Василівни Олесюк (Боечко) 1970 р. н. (м. Львів, 23.05.2018) // Особистий архів авторки.

5 Там само.

6 Запис спогадів Оксани Іванівни Гель 1964 р. н. (м. Львів, 4.02.2016) // Особистий архів авторки.

7 Там само.

8 Запис спогадів Звенислави Ігорівни Калинець-Мамчур 1963 р. н. (м. Львів, 4.02 та 6.08.2016) // Особистий архів авторки.

9 Запис спогадів Оксани Іванівни Гель 1964 р. н. (м. Львів, 4.02.2016) // Особистий архів авторки.

Не змогли здобути бажаної освіти і старші діти пастора В. Боєчка. Найстарший син вступив до залізничного технікуму лише після наполегливих клопотань батька і навіть поїздки до Москви. Другий син, розуміючи безперспективність справи, навіть не намагався здобути вищу освіту. Й усі зусилля спрямував на допомогу матері та молодшим сестрам і братам. Адже їхній батько на той час був уже заарештований та засуджений. Старша з доньок, Ольга, мріяла вступити до Львівського політехнічного інституту на технологічний факультет (спеціальність “Харчова промисловість”). Однак через погану характеристику для неї було недосяжне навіть кулінарне училище¹⁰.

Для 16-літньої І. Волицької новий шлюб матері з українським шістдесятником В. Чорноволем перетворився на справжнє цькування у школі. У випускному класі їй влаштували публічне судилище, на якому були присутні увесь клас та педагогічний колектив. Дівчина, на відміну від дітей інших львівських друзів своїх батьків, була дорослішою, тому її використали не для погроз інтернатом і позбавленням батьківства, а зробили об’єктом колективного публічного остракізму. Адже в суспільстві, яке будувало комунізм, цькування інакодумців могло бути теж тільки колективним.

Виключення з комсомолу не було великою світоглядною трагедією для І. Волицької, однак мало негативні наслідки для її подальших спроб здобути освіту навіть попри атестат із високими оцінками. Один абзац у загалом позитивній характеристиці, яку вона отримала після закінчення школи, став визначальним для творення її іміджу неблагонадійної: “Виключена з комсомолу за розповсюдження націоналістичних віршів, яке здійснювала за вказівкою своєї матері”¹¹.

Упродовж наступних декількох років Ірина намагалася вступити до низки навчальних закладів СРСР. З дитинства дівчина мріяла стати акторкою, тому першою її спробою було славетне Щукінське училище в Москві. Вона вдало пройшла усі творчі конкурси, однак, коли подала свої документи, їй відмовили “через помітний польський акцент, який важко піддається виправленню”.

Сім’я І. Волицької не мала ілюзій щодо можливостей дівчини здобути освіту в Києві та Львові. Тому наступною спробою після Москви був Донбас – Горлівський педагогічний інститут іноземних мов. Однак зі зрозумілих причин, попри досконале володіння французькою, стати філологом Ірині не вдалося. Невдалими були спроби вступити на факультет іноземних мов Київського університету, а також до Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Через високий суспільний резонанс, громадську увагу та інтерес за кордоном до справи В. Чорновола та його родини І. Волицькій жодного разу не озвучили справжню причину її невдачі при вступі. Несправедливо занижені оцінки на іспитах були прикриттям для приймальної комісії і позбавляли абітурієнтку та її рідних можливостей для обурення і апеляції. Хоч у Горлівці проректор інституту, а в Київському університеті – присутній на екзамені з історії представник спецслужб натякали І. Волицькій на її націоналістичні переконання та опозиційність до радянської влади.

Пропрацювавши три роки на заводі електровимірювальних приладів на звичайній робітничій посаді, І. Волицька й тут відчула контроль КДБ. Спецслужба тиснула на керівника заводу, що прийняв на роботу 17-літню доньку дисидентів. Однак активна боротьба В. Чорновола в ув’язненні за право Ірини на здобуття вищої освіти, резонанс цього питання у світі та підтримка радянських і світових правозахисників посприяли позитивному вирішенню проблеми. В. Чорновіл навіть розробив план укладення фіктивного шлюбу між Іриною та його табірним товаришем, радянським дисидентом єврейського походження – цей план передбачав їхній спільний виїзд закордон, де дівчина зможе продовжити навчання в Сорбонні. Звідти їй вислали запрошення, яке перехопили співробітники спецорганів. Щоб уникнути подальшої публічності цієї справи, насамперед за кордоном, у КДБ пішли на поступки і запропонували Ірині навчання в одному з вузів Новосибірська – подалі від України, впливу рідні та друзів-однодумців, а також від Москви та російських дисидентів. Довелося досягнути компромісу, і таким чином В. Чорновіл та А. Пашко таки домоглися права для доньки здобути гуманітарну освіту в Ленінградському інституті театру, музики та кінематографії на театрознавчому факультеті. За нею був закріплений спеціальний куратор із КДБ, який упродовж п’яти років навчання Ірини наглядав за нею, проводив виховні бесіди¹².

Справжнім дивом І. Волицька вважає те, що їй вдалося влаштуватися на роботу старшим лаборантом у Львівському відділенні Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського Академії наук УРСР. Тодішній керівник інституту, Ю. Г. Гошко, ставився з розумінням до ситуації Ірини, на запит органів держбезпеки надавав позитивну характеристику, не чинив перешкод у кар’єрному зростанні. Навчаючись в заочній аспірантурі в Ленінградському інституті театру, музики та кінематографії, І. Волицька досліджувала українську драматургію та режисуру, зокрема творчість Лесі Українки, І. Кочерги, О. Довженка та розстріляних в урочищі Сандармох Миколи Куліша та Леся Курбаса. Однак Ірина не могла обрати творчість діячів Розстріляного Відродження плановою темою в ІМФЕ ім. М. Т. Рильського аж до 1991 р. Свою дисертацію на тему “Проблеми формування творчої особистості Леся Курбаса” захистила лише 1992 р.

М. Горинь на час першого арешту його старших братів у 1965 р. був студентом факультету автоматики Львівського політехнічного інституту. Тоді йому створювали такі умови, щоб хлопець припинив навчання. Його змушували змінити спеціальність і перейти на хімічний або нафтовий факультет. “Давалося два місяці на дозвання екзаменів. Уявіть собі, що електроніка, електрика і хімія чи нафта – то є цілком різні речі. Тим більше, що я не мав жодної симпатії до хімії, особливо органічної. Це означало, що, якщо я погоджуся, то цілком нормальним способом через те, що не здав екзаменів, не знав, – не перейду. То була така ширма, щоб поставити мені бар’єр в освіті”¹³.

Закінчивши військову кафедру в інституті, М. Горинь тоді не отримав офіцерського звання. Труднощі були й із працевлаштуванням. Однак тут спрацював людський фактор і трапився керівник підприємства, котрий не побоявся взяти

10 Запис спогадів Ольги Василівни Олесюк (Боєчко) 1970 р. н. (м. Львів, 23.05.2018) // Особистий архів авторки.

11 Запис спогадів Ірина Василівни Волицької-Зубко 1955 р. н. (м. Львів, 23.12.2016) // Особистий архів авторки.

12 Там само.

13 Запис спогадів Гориня Миколи Миколайовича 1945 р. н. (м. Львів, 7.11.2017) // Особистий архів авторки.

хлопця з неблагонадійної родини під свою відповідальність¹⁴.

Діти генерала П. Григоренка поплавилися не лише за відступництво батька, а й за власну позицію. “А найстарший брат розплатився за нашу організацію, хоч не належав до неї. Його не викинули з армії. Він залишився, але його загнали за Урал, у ведмежий куток кудись. Він ще декілька років залишався в армії у тому ж ранзі, не діставав вищих звань. Його спочатку навіть арештували, але потім відпустили”¹⁵. Два інші брати теж були заарештовані, їх звільнили з військової служби та позбавили звань.

Після першого арешту на поч. 1964 р. Андрія виключили з комсомолу та відрахували з першого курсу Московського енергетичного інституту. Тоді, на поч. 1960-х рр., синів П. Григоренка не засудили. Як стверджує А. Григоренко: “Батько нас захистив. Його визнали невідступним і божевільним, а нам сказали, що ми потрапили під його вплив”¹⁶. Однак наймолодший син виявився найзапеклішим “антисовєтчиком” і не полишав правозахисну діяльність. Неодноразово брав участь у демонстраціях на захист права кримських татар повернутися до Криму, євреїв – на виїзд із СРСР, боровся з порушенням прав людини у СРСР. Щоправда, перепон у навчанні йому не чинили. А. Григоренко зміг вступити на вечірнє відділення Московського інженерно-будівельного інституту. Можливо, через те, що обирав технічні ВУЗи, можливо, через загалом м’якшу ідеологічну атмосферу у столиці СРСР. Однак 1975 р., за два роки до позбавлення громадянства самого генерала П. Григоренка, його наймолодший син мусив емігрувати. Спочатку до ФРН, згодом він переїхав до США, де живе й нині¹⁷.

Для кожного дисидента надійним тилом була його сім’я. Саме від дружин, чоловіків, батьків, сестер, братів, дітей чи інших близьких родичів вони отримували матеріальну та моральну підтримку у скрутні часи вимушеного безробіття, арештів, заслань, примусового лікування у спеціалізованих психіатричних лікарнях. Найчастіше саме на плечі рідні лягали витрати на адвокатів, посилки із харчами й теплим одягом, далекі та виснажливі поїздки задля коротких побачень.

Після засудження Ірини та Ігоря Калинців їхньою донькою опікувалися їхні батьки. Саме найближчі родичі з обох боків докладали максимум зусиль, щоб врятувати дівчинку від інтернату¹⁸.

Батько братів Горинів, Микола, як згадує його наймолодший син, намагався працювати ще багато років після виходу на пенсію, щоб допомагати родині свого сина Михайла, багатолітнього політв’язня. Адже дружині сина, Ользі, яка виховувала двох дітей, теж важко було знайти постійну роботу¹⁹.

Постійні обшуки, профілактичні бесіди, виклики на допити, погрози, перешкоди та штучно обмежені можливості вимагали від членів родин інакодумців чималої моральної стійкості та сили духу. Обшуки з метою виявлення самвидаву та інших заборонених матеріалів проводилися не лише у помешканнях дисидентів, а й у їхніх родичів та найближчих друзів.

Готуючи черговий арешт інакодумця, у КДБ вдавалися до провокацій і використовували найменші зачіпки для дискредитації опонента.

М. Горинь згадує випадок, що стався з його семилітнім племінником Тарасом незадовго перед новим арештом брата Михайла. Першокласник, підбурений старшими хлопцями, заліз через вікно в залізничне училище й виніс звідти для них макет бронепоезда. Можливо, до іншої дитини в такій ситуації поставилися б поблажливіше. Але сина дисидента поставили на облік у міліції, повідомили про нього в школу як про “малолітнього злочинця”, який зазіхнув на “символ революції”. Гірше того, фактові звичайного дитячого хуліганства, вчиненого за намовляннями старших дітей, надали публічного розголосу з метою дискредитації всієї родини. Замовні пасквілі з шельмуванням родини Горинів писав львівський поет Г. Книш.

Таким чином, плануючи арешт М. Гориня, КГБ формував публічну думку щодо такої ситуації, вдаючись до послуг певних осіб творчих професій, які з ідейних, прагматичних, корисливих міркувань чи страху виконували непривабливу роботу зі створення негативного образу ворога радянської держави. Саме так формували певний психологічний клімат у суспільстві та готували громадськість до чергового “виявлення та знешкодження” зрадника, іноземного шпигуна.

Про неоднозначність т. зв. горбачовської “перебудови” другої пол. 1980-х рр. свідчить той факт, що ставлення до політв’язнів і їх трактування майже не змінилося. М. Горинь згадує про моральний терор, якого зазнала їхня родина, насамперед старенька матір, яку, маніпулюючи материнським почуттями, змушували написати прохання про звільнення сина Михайла, який переніс на той час два інфаркти. Особливість цього випадку в тому, що це було в 1987 р., коли вже існувала домовленість між Р. Рейганом та М. Горбачовим, що багатьох політв’язнів буде звільнено, зокрема й М. Гориня, який, попри критичний стан, відмовлявся писати прохання про звільнення, що означало б фактичне визнання своєї провини. Саме такий доказ антирадянської діяльності дисидента спецоргани намагалися залишити в себе, тиснувши на матір М. Гориня, Стефанію, молодшого брата Миколу і зовсім молоду ще доньку Оксану²⁰.

Таким чином члени родин дисидентів, не будучи офіційно проголошеними учасниками руху опору, фактично чинили спротив партійно-радянській системі, всіляко допомагаючи близькій людині.

Окрім найближчих родичів, морально й матеріально виживати дисидентським родинам допомагало близьке оточення – коло однодумців, яке найчастіше розділяло непросту долю переслідуваних системою інакодумців. Про велику взаємну підтримку родин політв’язнів згадують О. Гель, З. Калинець, І. Волицька. Зокрема, остання назавжди запам’ятала вчинок літературознавчині-шістдесятниці М. Коцюбинської, яка після затримання матері Ірини, А. Пашко, пообіцяла морально

14 Там само.

15 Запис спогадів Андрія Петровича Григоренка 1945 р. н. (м. Львів, 26.10.2017) // Особистий архів авторки.

16 Там само.

17 Там само.

18 Запис спогадів Звенислави Ігорівни Калинець-Мамчур 1963 р. н. (м. Львів, 6.08.2016) // Особистий архів авторки.

19 Запис спогадів Гориня Миколи Миколайовича 1945 р. н. (м. Львів, 7.11.2017) // Особистий архів авторки.

20 Там само.

виснажений невдачами при вступі до Київського університету та переслідуваннями їх сім'ї 18-річній дівчині замінити тій матір у разі засудження на тривалий термін її рідної. З того часу і донині І. Волицька називає цю приятельку своєї родини, активну учасницю руху шістдесятників "мамою Михайлиною"²¹.

Згадка про арешт батька в серпні 1972 р. в З. Калинець-Мамчур тісно переплітається зі спогадом про велосипед, який їй подарував батьків друг, художник Б. Сорока. Цей чоловік, син учасників визвольного руху 1940–1950-х рр. К. Зарицької та М. Сороки, народився в 1940 р. в одній із тюрм Львова, знаний у народі як "Бригідки". Йому не з чуток було відомо, що таке виростати сиротою при живих батьках. Б. Сороку виховували бабуса і дідусь по материній лінії, тоді як батьки відбували свої 25-річні терміни в радянських таборах. Своїм подарунком він намагався підбадьорити маленьку доньку своїх друзів, яка також залишилася на багато років без опіки обох батьків²².

Однак жити доводилося серед великого загалу людей, здебільшого звичайних радянських обивателів, для яких політичні ідеї були далекими і часто не зовсім зрозумілими. Вони хотіли комфортного та спокійного життя.

Розуміючи, яке велике значення для людини як істоти соціальної має вплив (психологічний та практичний) та реакція інших людей, у КДБ, окрім використання родинного фактора, часто вдавалися і до залучення фактора оточення / формування певної суспільної думки. Основними чинниками, які визначали моделі поведінки радянських людей у їх ставленні до дисидентів, були, по-перше, загальний страх, що керував їхніми вчинками, примушуючи уникати публічної демонстрації свого справжнього ставлення до дійсності; по-друге, надмірна заідеологізованість, вплив пропаганди, віра в комунізм; по-третє, свідомий меркантилізм і кар'єризм.

Людський фактор відіграв важливу роль, оскільки людина завжди могла обрати певну модель поведінки: свідомо зашкодити або ж допомогти можливим для себе чином. Про великий вплив людського фактору згадують М. Горинь та О. Олесюк (Боечко). Якщо перший із вдячністю згадує про допомогу зазвичай випадкових і малознайомих "добрих людей", які, незважаючи на пропагандистські навіювання, неодноразово допомагали йому в надскладних ситуаціях, то жінка досі жахається спогадів про "культурний терор", який їй влаштувало оточення, насамперед однокласники за ініціативи вчителів. Її єдиною вірною шкільною подругою, яка не погодилася шпигувати й доносити на Ольгу та не брала участі в її цькуваннях, була М. Гуглевич, онучка підпільного греко-католицького священика. Вона з власного досвіду добре знала, що таке жити у країні воєнного атеїзму з відсутністю свободи совісті, а тим паче належати до забороненої конфесії.

І. Волицька згадує, що для неї, людини з гарним іміджем у школі, публічні збори щодо її засудження і виключення з комсомолу були болючими насамперед через те, що друзі голосували проти неї. Тому особливо важливою для Ірини була підтримка двох однокласників, які відмовилися голосувати за позбавлення її комсомольського квитка і до закінчення школи опікувалися нею, а також вчительки української мови та літератури, яка єдина з усього педагогічного колективу підтримала її після цього публічного приниження. В умовах повсюдних перешкод велике значення мала допомога декана факультету в Ленінградському інституті театру, музики та кінематографії при отриманні т. зв. "вільного" диплома, що допоміг уникнути скерування на роботу у віддалені райони СРСР і дав змогу повернутися до Львова. Знову ж таки завдяки тому, що зустрічалися люди, які, будучи переконаними комуністами, як от директор Інституту етнографії та художнього промислу, куди І. Волицька влаштувалася після закінчення інституту, не чинили психологічного тиску, не перешкоджали науковій роботі та кар'єрному зростанню особам, погляди яких відрізнялися від офіційних²³.

Навколо сімей дисидентів штучно створювалася гнітюча атмосфера. Профілактичні розмови й вербування проводилися не лише з дорослими, а й з дітьми, друзями дітей. Їх заохочували до шпигування та доносів. Водночас друзів і однокласників переконували, що робиться це винятково задля добра дитини з неблагонадійної родини, яка нібито зазнає згубного впливу своїх батьків.

Водночас, батьки, побоюючись можливих наслідків для своїх дітей, часто забороняли їм товаришувати з дітьми із сімей, що перебували під особливим контролем спеціальних органів.

О. Гель була надзвичайно вражена, коли близькі друзі, колишні однокласники, не запросили її на своє весілля. Згодом вона дізналася, що її подругу та її родину шантажували працівники КДБ, змушуючи надавати інформацію про дочку І. Геля. Ця дівчина теж не відразу вступила до поліграфічного інституту. Відчувши тиск, вона вирішила припинити будь-які стосунки з О. Гель, щоб уникнути необхідності доносити на неї без негативних наслідків для себе.

Коли Оксана зустріла свого майбутнього чоловіка, його теж вербували до співпраці з органами. Після відмови повідомляти інформацію про родину Гелів чоловікові почали погрожувати. Валерій, професійний спортсмен, тенісист, викладав у одному з технікумів Львова, керував секцією з тенісу. Після постійних відвідін працівників КДБ під тиском з їхнього боку дирекція змусила його звільнитися, оскільки "ідейно нестійка" людина не могла працювати з радянськими дітьми²⁴.

Щодо національної чи професійної належності тих осіб, які старанно виконували вказівки спецслужб, не можна однозначно стверджувати, що це були лише представники певної національності чи вихідці з певних регіонів. Попри стійкі стереотипи, часто на такі завдання зголошувалися власне корінні галичани, а етнічні росіяни виявляли більше співчуття та розуміння. Зокрема, один із двох однокласників, який не проголосував за виключення з комсомолу І. Волицької та всіляко морально підтримував її, був хлопець з російськомовної сім'ї. О. Гель, М. Горинь згадують про підтримку й допомогу відповідно двох осіб єврейської національності: професорки Львівського медінституту та декана факультету автоматики Політехнічного інституту. Ці люди не боялися проявити розуміння ситуації, в якій опинилися молоді люди з родин,

21 Запис спогадів Ірини Василівни Волицької-Зубко 1955 р. н. (м. Львів, 23.12.2016) // Особистий архів авторки.

22 Запис спогадів Звенислави Ігорівни Калинець-Мамчур 1963 р. н. (м. Львів, 6.08.2016) // Особистий архів авторки.

23 Запис спогадів Ірини Василівни Волицької-Зубко 1955 р. н. (м. Львів, 23.12.2016) // Особистий архів авторки.

24 Запис спогадів Оксани Іванівни Гель 1964 р. н. (м. Львів, 4.02.2016) // Особистий архів авторки.

що переслідувалися за “український буржуазний націоналізм”, попри те, що самі з ідейної та політичної точки зору були вразливими у країні, де побутовали антисемітські настрої.

Згадуючи про минулі події, нині вже дорослі діти політв'язнів загалом із розумінням і навіть своєрідним співчуттям ставляться до тих людей, які чинили їм перепони та ініціювали гоніння. Вибачили і підтримують товариські стосунки з тими друзями та однокласниками, які піддалися на провокації репресивного органу: “Було по-різному. Але – всі боялися, я це усвідомлювала, тому що машина КДБ могла поламати долю кожному”²⁵.

Виховані в атмосфері інакшості з твердим переконанням у правильності позиції своїх батьків, з одного боку, та зазнаючи переслідувань та утисків партійно-радянської системи, з другого, діти інакшодумців у різний час і різними способами самі долучалися до підпільної роботи.

Приблизно у 12-річному віці О. Гель допомагала матері, дядькові та татовому другові – дисиденту З. Красівському – розшифровувати та друкувати працю свого батька “Грані культури”, написану 1976 р. в таборі як відповідь на “Грані кристала” І. Дзюби. Поліетиленову капсулу із текстом книги, написаному дуже дрібними літерами олівцем на трансформаторному папері, М. Гель зуміла вивезти після побачення з чоловіком із Мордовії. А згодом за допомогою доньки, брата, чоловікових друзів – розчитати, передрукувати й передати фотокопії закордон, де праця вийшла в Лондоні в 1984 р. під псевдонімом Степан Говерля²⁶.

Вже в дорослому віці, в часи демократичного піднесення кін. 1980 – поч. 1990-х рр., О. Гель долучила до підпільної діяльності і свого чоловіка. Разом вони допомагали батькові видавати та розповсюджувати релігійний часопис “Християнський голос” та різноманітні самвидавні матеріали²⁷.

Після повернення батьків із ув'язнення та заслання З. Калинець та її чоловік теж активно долучилися до роботи, спрямованої на культурне відродження та демократичні зміни в суспільстві²⁸.

Діти єпископа В. Боєчка допомагали батькові у виготовленні недоступної в Радянському Союзі самвидавної релігійної літератури, а також залучалися до таємних спільних молитов та богослужінь на спеціальних квартирах²⁹.

Р. Лемик, яка відвідувала перші демократичні мітинги у Львові, першою серед своїх однокласників у травні 1989 р. принесла до школи синьо-жовтий прапор і зініціювала його винесення на лійку замість радянського. За такий вчинок директорка школи погрожує тодішній восьмикласниці, що школу вона при ній не закінчить³⁰.

А. Григоренко на початку 1960-х рр., будучи студентом Московського енергетичного інституту, разом із друзями створив підпільну організацію, що боролася за “повернення до лєнінських принципів”. Слід зазначити, що двоє його старших братів – офіцерів, як і батько, – теж зі своїми друзями-військовими створили підпільні організації, що виступали із критикою радянської дійсності. Антирадянська позиція А. Григоренка сформувалася ще в дитинстві на основі любові до книжок, а підкріплення своє знайшла, як це не парадоксально, у працях В. Леніна. Спеціального впливу П. Григоренка на політичну діяльність синів не було³¹.

Зважаючи на принциповість і послідовність батьків, з одного боку, та очевидне лицемірство системи, з другого, дітям інакшодумців вдалося уникнути світоглядного конфлікту. Вони на власному досвіді мали змогу пересвідчитися, що, окрім нав'язаного пропагандою, є інший інший бік Країни Рад, де переслідують за слова та думки, де є заграбовані вікна тюремних камер, табори, обгороджені колючим дротом, конвоїри із собаками, табірні голодування, цькування у школі, осудливі погляди оточення на інакшість, сфабриковані кримінальні справи та несправедливі вироки, примусове лікування у спеціалізованих психіатричних лікарнях. А ще ці діти розуміли, що, затавровані системою як “особливо небезпечні рецидивісти”, їхні батьки та друзі батьків насправді не є злочинцями.

Вигляд табору, де утримували її батька й куди вони з мамою щороку, долаючи 2 000 кілометрів, їхали упродовж чотирьох діб, щоб отримати двогодинне побачення з ним, остаточно сформував антирадянську позицію О. Гель: “Було враження, що це сюрреалізм якийсь. Це зараз в мене така паралель. А тоді дитяче сприйняття було від того, що я побачила... По телевізору я іноді дивилася фільми про війну: гестапо, концтабори з собаками, колючим дротом. Тільки тут це все було реальним: той височезний паркан, зверху колючий дріт, вежі, де стояли солдати з автоматами, зі зброєю і собаками. Дійсно, коли ми проходили біля тих парканів, там постійно було чути гавкіт собак. Наглядачі ходили з ними. Коли ми приходили, нам відкривали ті страшні брами залізні, кільканадцять їх було: в одну заходили, другу, третю, поки потрапляли на побачення. Це справжня зона, як у «Сталкері» Тарковського.

Тоді вчителі були страшенно проти. Маму викликали постійно кагебісти на бесіди і погрожували, щоб вона мене не брала на побачення тому, що я там бачила наочні факти. Мені вже не треба було жодного виховання. Не треба було вже нічого в мені виховувати, пояснювати чи говорити. Це все була наочна агітація. Я бачила, що радянська система нічим не відрізняється від нацистської”³².

Згадуючи своє тодішнє становище та переосмислюючи пережите з перспективи часу, члени родин дисидентів не вбачають у своїх історіях виняткової трагічності, а себе й тоді, й тепер не вважають ексклюзивними жертвами. Самі подивовані власними стійкістю та безстрашністю в ті часи, здебільшого стверджують, що були й інші люди з набагато

25 Запис спогадів Звенислави Калинець-Мамчур 1963 р. н. (м. Львів, 6.08.2016) // Особистий архів авторки.

26 Запис спогадів Оксани Іванівни Гель 1964 р. н. (м. Львів, 4.02.2016) // Особистий архів авторки.

27 Там само.

28 Запис спогадів Звенислави Ігоріни Калинець-Мамчур 1963 р. н. (м. Львів, 6.08.2016) // Особистий архів авторки.

29 Запис спогадів Ольги Василівни Олесюк (Боєчко) 1970 р. н. (м. Львів, 23.05.2018) // Особистий архів авторки.

30 Запис спогадів Роксолани Ярославівни Лемик 1974 р. н. (м. Львів, 21.12.2016) // Особистий архів авторки.

31 Запис спогадів Андрія Петровича Григоренка 1945 р. н. (м. Львів, 26.10.2017) // Особистий архів авторки.

32 Запис спогадів Оксани Іванівни Гель 1964 р. н. (м. Львів, 4.02.2016) // Особистий архів авторки.

сумнішим досвідом та випробуваннями.

І. Волицька, попри усі негаразди, яких зазнала в юному віці, стверджує: «Так, це були великі переслідування. Але ще хочу вам сказати. Я це завжди говорю, щоб не думали, що ми почувалися дуже нещасними. Вони хотіли, щоб ми почувалися нещасними. Ми ніколи нещасними не почувалися! І пригнобленими. Ми почувалися гордими. Знаєте, не тому, що були молодими, а тому, що ми відчували. Ну, принаймні я. Не буду за всіх розписуватися. От мені так здається, ми відчували власну причетність до чогось справжнього, до чогось високого і великого. І ми відчували себе вищими від загалу. Тому що нам було дано щось таке знати і таке розуміти, чого отой загал, який ходить, який не розуміє, котрий «рожденный ползать летать не может». А ми літали. Моїм своєрідним девізом тоді були слова радянського письменника, але дуже гарного письменника. В нього дуже гарний стиль. Ю. Яновський. Це у «Вершниках» у нього така фраза: «Наше життя мене несло, високо піднявши на руках». Не дивлячись на те, що це було про інше сказане. Але я завжди казала, що наше життя мене несло, високо піднявши на руках. Тому це не було жодне страждання. Так, батьки переживали. Мама страшенно переживала, бабуся переживала, всі переживали. Скільки під час тих обшуків довелося пережити»³³.

В Ірини склалися теплі та довірливі стосунки із другим чоловіком матері: «В'ячеслав Чорновіл – це вітчим [сміється – І. Є.]. Я його дуже шанувала. Він мене донею називав. В нас були дуже теплі стосунки. І я завжди так була горда, бо в мене два батьки таких – один і другий, хоч і вітчим, але донею називає. Я така духовно багата чулася. Так, що це якнайкраще. Потім, коли синочок в мене народився, то він дуже так його... В'ячеслав Максимович прийїжджав, то коли мій Василько плакав, то ні я не могла його заколисати, ні чоловік, ні мама. А коли брав В'ячеслав Максимович, то він йому отак голівку на плече клав і затихав одразу. <...>

Так що в нас дуже-дуже гарні були стосунки, дуже теплі, з любов'ю все було і з великою повагою. Взагалі, з В'ячеславом Максимовичем дуже цікаво було. З ним дуже цікаво було бути поруч. Це ж постійно феєрверк якихось думок, якихось ідей. Це просто фонтанувало. Це така особистість, яка мусіла мати постійно безпосередній контакт з людьми»³⁴.

Маленька Оксана Гель ототожнювала свою тодішню ситуацію з казковим сюжетом, а тата – з казковими героями: «Я розуміла, що він в тюрмі і це дуже погано, і що я його, мабуть, вже довгий час не побачу. Але мама пояснювала мені це так, що тато був для мене героєм. Я вважала, що мій тато герой, який бореться зі злом. Як у казках, як Котигорошко, котрий бореться з драконами, зміями і злом всесвітнім [сміється – І. Є.]. І оті всі дядьки, котрі нас оточували, були моїми ворогами і поганями. А тато був героєм. І кожна зустріч з татом для мене була святом»³⁵.

Усі без винятку респонденти стверджують, що завжди пишалися своїми батьками, розуміли та підтримували їхній вибір. Ніколи не шкодували через втрачені можливості, бо розуміли, що це необхідна жертва. У певні миті життя, найчастіше в дорослому віці, в деякого з них проступав жаль за втраченим часом і браком уваги в дитинстві. Однак це не позначилося фундаментально на їхньому сприйнятті й оцінці ситуації.

На засланні в Ундіно-Посел'ї Читинської обл. Ірина та Ігор Калинці отримали трохи більше свободи та можливостей контактувати з донькою. «Вони вже могли мені щодня писати листи, скільки завгодно. І от вони висилали мені «Посел'ські вісті» – такі журнальчики робили. Це був 1979 р., я вчилася в 9-му класі. І вони доганяли те дитинство, а я вже виросла. Мені було цікаво, але десь той етап уже був утрачений. На жаль, тоді вони не могли робити цього. А у 9–10-му класах у мене в голові були вже якісь серйозніші речі: вступ до вищого навчального закладу, переживання за майбутнє. Так що от такі спогади. І так проходило виховання. І найголовніші речі, які були, були тільки в епістолярній спадщині»³⁶.

І. Гель повернувся після другого терміну ув'язнення, коли його дочка вже була дорослою і мала власну сім'ю. «Не знаю чому, але не можу навіть пригадати, щоб в мене була образа чи жаль на тата. Це вже з'явилося набагато-набагато пізніше, коли вже тато з мамою повернулися із заслання. А я вже була цілком доросла і в мене була своя сім'я. Тато теж розумів, що вже не може зі мною так, як з дитиною поводитися. Але попри те мені все одно ще того бракувало. Він тоді намагався тим займатися, компенсувати. І я розуміла, що він мусить тим займатися, але тоді мені вже хотілося по-дорослому поділитися своїми проблемами, сімейними навіть. Але в нього тоді вже не було на це часу, бо займався активною громадською роботою. Він думав, що я вже доросла і маю своє сімейне життя і, може, вже не потребую. А я прямо йому того не висловлювала, але хотіла того»³⁷.

Пережиті в дитинстві та юному віці публічні цькування, постійний ризик та контроль КГБ все ж мали певні психологічні наслідки для дітей дисидентів. Так, І. Волицька понад 20 років після публічного голосування у школі за її виключення з комсомолу не могла знову прийти до школи, в якій училася³⁸. З. Калинець упродовж майже 40 років боялася людей у формі – від обшуків та арешту матері в 1972 р. і аж до часів Революції гідності, коли змогла перебороти свій страх³⁹.

Так само назавжди залишилися у пам'яті З. Калинець, О. Гель та І. Волицької приміщення слідчого відділу та слідчого ізолятора Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР у Львівській обл., звичайно, з негативною асоціацією. Молодші за віком О. Гель та З. Калинець приходили сюди на зустріч із батьком та матір'ю відповідно, слугуючи своєрідними кур'єрами, передавали новини з волі. Старша за віком І. Волицька приходила сюди на примусові виховні та профілактичні бесіди з відповідними працівниками радянської держбезпеки.

Крім морального тиску, спецоргани часто вдавалися до фізичного насильства, щоб залякати свого опонента. У період

33 Запис спогадів Ірини Василівни Волицької-Зубко 1955 р. н. (м. Львів, 23.12.2016) // Особистий архів авторки.

34 Там само.

35 Запис спогадів Оксани Іванівни Гель 1964 р. н. (м. Львів, 4.02.2016) // Особистий архів авторки.

36 Запис спогадів Звенислави Ігоріни Калинець-Мамчур 1963 р. н. (м. Львів, 6.08.2016) // Особистий архів авторки.

37 Запис спогадів Оксани Іванівни Гель 1964 р. н. (м. Львів, 4.02.2016) // Особистий архів авторки.

38 Запис спогадів Ірини Василівни Волицької-Зубко 1955 р. н. (м. Львів, 23.12.2016) // Особистий архів авторки.

39 Запис спогадів Звенислави Ігоріни Калинець-Мамчур 1963 р. н. (м. Львів, 6.08.2016) // Особистий архів авторки.

пізньої радянської доби це були не прямі акти агресії працівників КДБ чи міліції, а інсценовані напади, до яких часто залучалися кримінальні елементи. Про погрози фізичного характеру згадує О. Олесюк (Боечко), однак далі перестрівань на вулиці її брата невідомими особами, написами коло дверей їхньої квартири справа не пішла. Трагічно закінчився спланований напад на сина М. Осадчого, Тараса. Перенесений стрес позначився на психічному здоров'ї тодішнього студента Івано-Франківського медінституту, від наслідків він так і не зміг оговтатися⁴⁰.

Окрім цього сумного прикладу, долі більшості дітей інакодумців склалися щасливо. Перепони не завадили їм досягнути успіху в обраній життєвій сфері й навіть зміцнили їхні переконання та виробили стійкість до зовнішніх негативних впливів.

Таким чином, проаналізувавши зібраний матеріал, можемо стверджувати, що опонентами радянської системи ставали не лише особи, які публічно зафіксували свою антирадянськість, але й члени їх родин та близьке оточення. Ця опозиційність полягала у свідомих діях, спрямованих на допомогу близькій людині, співчутті до неї.

Своєю чергою, радянська система через власні карально-репресивні органи у боротьбі з реальними та потенційними опонентами в 1960–1980-х роках вдавалася до жорстких методів тиску. Одним із особливо підступних та цинічних методів було маніпулювання інтимною сферою родинних стосунків. Діти – найбільш беззахисні члени суспільства (тим паче такого, в якому порушуються права людини), ставали дієвим засобом тиску на їхніх батьків. А особливо – діти інакодумців, виховані в атмосфері інакшості, яка, з одного боку, а репресії системи, з другого, породжували певні закономірності в їх світогляді та виборі життєвих орієнтирів: критичне ставлення до сумнівних, заідеологізованих радянських цінностей; високий поріг опірності до радянської пропаганди; збереження історичної пам'яті, особистої та національної самоідентифікації; почуття гордості за своїх батьків; добровільне залучення до підпільної роботи (друк самвидаву, конспіративна робота, участь у публічних акціях протесту).

Серед методів використання КДБ батьківсько-дитячого фактора можна назвати такі:

- Цькування дітей у школі (підбурювання однокласників).
- Перешкоди у здобутті освіти.
- Моральний тиск на дітей через публічне шельмування, зневажливе підкреслення їхньої інакшості.
- Фізичний тиск (рідше).
- Профілактична обробка близького кола спілкування (спонукання до доносів, “сексотства” друзів).
- Налаштовування дітей проти батьків, порушення внутрішньосімейних стосунків.
- Погрози позбавлення батьківських прав, відправлення дитини до інтернату.

Про те, що у боротьбі із противником радянські карально-репресивні органи тиснули на всі можливі больові точки, свідчить приклад В. Чорновола. Намагаючись вплинути на нього, змушуючи поступитися своєю непохитною принциповістю, співробітники КДБ всіляко тиснули на всіх членів його родини – батьків, сестру, дружину, сина й навіть доньку від першого шлюбу третьої дружини А. Пашко, І. Волицьку.

З. Калинець було дев'ять років, коли арештували її батьків – 12 січня 1972 р. матір та 11 серпня того ж року батька. Неповнолітня дитина залишилася майже без опіки, що дало підстави спецорганам використати цей момент з метою тиску на Ірину та Ігоря Калинців, аби змусити їх визнати свою провину та покаятися. Хоча прохання матері в касаційній скарзі до Верховного суду УРСР від 9 серпня 1972 р. не розлучати її несправедливо з донькою аж на дев'ять років (шість років позбавлення волі, три роки заслання), а також лист-прохання матері Ірини – А. Стасів – до Верховного суду УРСР із проханням зменшити термін доньці задля дитини, котру не може виховувати сама через вік та поганий стан здоров'я, жодним чином на вирок не вплинули⁴¹. Родині з обох боків довелося докласти чималих зусиль, щоб отримати дозвіл опіки над дівчинкою. Погрозами позбавлення батьківських прав та відправлення дитини до інтернату Ірину та Ігоря Калинців схилили до покаяння, тобто визнання своєї провини перед партією та державою.

Родини дисидентів перебували під постійним контролем. У боротьбі зі своїми ідейними опонентами система не гребувала жодними методами. Тиск на них не припинявся упродовж життя. Дорослішання дітей, набуття ними різних соціальних ролей, а також необхідність здобуття фаху та входження у певну професійну сферу створювали додаткові умови для тиску. Край йому поклав лише розпад СРСР.

Розуміючи наслідки політичного інакодумства, дисиденти були готові самі та морально готували своїх близьких до можливих труднощів. Окрім того, обравши правозахист одним із головних напрямків у своїй діяльності, вони послідовно та наполегливо відстоювали власні права. Влада інформаційно ізолюваної країни, відгородженої від світу “залізною завісою”, боялася найменшого розголосу. Опоненти режиму, розуміючи велике значення прориву інформаційної блокади, докладали величезних зусиль, щоб усі факти порушення прав людини у СРСР були оприлюднені. Навіть в ув'язненні не припинялася активна робота та були налагоджені канали передавання інформації із зони закордон. Часто саме реакція світової громадськості впливала на позитивне вирішення конфлікту між інакодумцем та системою та навіть рятувала життя ворогам радянського ладу.

Однак варто зауважити, що попри цільові й чітко сплановані заходи спеціальних органів на боротьбу з інакодумством, їм на заваді ставав людський фактор. Вчителі, викладачі, керівники навчальних закладів чи місць праці, друзі, знайомі, колеги, однокласники, однокурсники завжди могли обрати певну модель поведінки. Навіть за умов тотального тиску, за неможливості підтримати переслідуваного завжди можна обрати позицію нейтралітету. Хоча було чимало сміливих людей, які не піддалися пропагандистським настроям і перспективам прислужитися партії та КДБ, ставали на захист, надавали моральну та практичну підтримку тим, кого цькували. Ці люди, залежно від своїх можливостей, намагалися допомогти дітям, батьків яких переслідували за політичне інакодумство. Такі приклади свідчать про те, що навіть у суспільстві,

40 Запис спогадів Оксани Іванівни Гель 1964 р. н. (м. Львів, 4.02.2016) // Особистий архів авторки.

41 Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 5 513. – Оп. 57 273. – Спр. П–19 483. – Т. 5. – Арк. 169–193, 205, 228.

наскрізь просякнутому комуністичною ідеологією, завжди існує людське ставлення, совість, мораль, емпатія та певний відсоток людей з різним рівнем опірності до пропаганди.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 75 513. – Оп. 57 273. – Спр. П–19 483. – Т. 5. – 256 арк.
2. Запис спогадів Андрія Петровича Григоренка 1945 р. н. (м. Львів, 26.10.2017) // Особистий архів авторки.
3. Запис спогадів Звенислави Ігорівни Калинець-Мамчур 1963 р. н. (м. Львів, 6.08.2016) // Особистий архів авторки.
4. Запис спогадів Ірини Василівни Волицької-Зубко 1955 р. н. (м. Львів, 23.12.2016) // Особистий архів авторки.
5. Запис спогадів Миколи Миколайовича Гориня 1945 р. н. (м. Львів, 7.11.2017) // Особистий архів авторки.
6. Запис спогадів Оксани Іванівни Гель 1964 р. н. (м. Львів, 4.02.2016) // Особистий архів авторки.
7. Запис спогадів Ольги Василівни Олесюк (Боєчко) 1970 р. н. (м. Львів, 23.05.2018) // Особистий архів авторки.
8. Запис спогадів Роксолани Ярославівни Лемик 1974 р. н. (м. Львів, 21.12.2016) // Особистий архів авторки.
9. Гель І. А. Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ століття / Ред. та упор. І. В. Єзерська. – Львів: Часопис, 2013. – 392 с., іл.
10. Касьянов Г. В. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. – Київ: Либідь, 1995. – 224 с.

REFERENCES

1. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (dali – HDA SBU). – F. 75 513. – Op. 57 273. – Spr. P–19 483. – T. 5. – 256 ark.
2. Zapys spohadiv Andriia Petrovycha Hryhorenka 1945 r. n. (m. Lviv, 26.10.2017) // Osobystyi arkhiv avtorky.
3. Zapys spohadiv Zvenyslavy Ihorivny Kalynets-Mamchur 1963 r. n. (m. Lviv, 6.08.2016) // Osobystyi arkhiv avtorky.
4. Zapys spohadiv Iryny Vasylivny Volytskoi-Zubko 1955 r. n. (m. Lviv, 23.12.2016) // Osobystyi arkhiv avtorky.
5. Zapys spohadiv Mykoly Mykolaiovycha Horynia 1945 r. n. (m. Lviv, 7.11.2017) // Osobystyi arkhiv avtorky.
6. Zapys spohadiv Oksany Ivanivny Hel 1964 r. n. (m. Lviv, 4.02.2016) // Osobystyi arkhiv avtorky.
7. Zapys spohadiv Olhy Vasylivny Olesiuk (Boiechko) 1970 r. n. (m. Lviv, 23.05.2018) // Osobystyi arkhiv avtorky.
8. Zapys spohadiv Roksolany Yaroslavivny Lemyk 1974 r. n. (m. Lviv, 21.12.2016) // Osobystyi arkhiv avtorky.
9. Hel I. A. Vyklyk systemi: ukrainskyi vyzvolnyi rukh druhoi polovyny 20 stolittia / Red. ta upor. I. V. Yezerska. – Lviv: Chasopys, 2013. – 392 s., il.
10. Kasianov H. V. Nezhodni. Ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–1980-kh rokiv. – Kyiv: Lybid, 1995. – 224 s.